

*к.ф.н., доцент Я.Я. Іваноў,
асп. І.С. Канавалава (Магілёў, Беларусь)*

МАДЭЛІРАВАННЕ ПРЫКАЗКАВАГА ТЭКСТУ ЯК СПАСАБ ДЭРЫВАЦЫІ АНТЫПРЫКАЗАК

Мадэліраванасць адзінак парэміялапчнай сістэмы – гэта праяўленне агульнага прынцыпу мадэліраванасці моўных з’яў. Тое, што незлічоная колькасць парэміялапчных адзінак будзеца паводле пэўных мадэляў, забяспечвае разуменне прыказак, якія падпадаюць у маўленні рознага роду структурным і семантычным трансфармацыям. Адным з вынікаў такіх трансфармацый прыказак з’яўляецца утварэнне антыпрыказак.

Антыпрыказкі – гэта спецыфічная лінгвістычная з’ява, выказванні, якія маюць сінтаксічную структуру сказа (тэксту) з прамым ці пераносным агульным значэннем і утварыліся шляхам структурнай трансфармацыі прыказак ці іншых агульнавядомых клішэ з мэтай іх парадзіравання або проста дзеля жарту. Паняцце “антыпрыказка” можа разумецца ў вузкім і ў шырокім сэнсе ў залежнасці ад прыналежнасці / непрыналежнасці прататыпа антыпрыказкі да парэміялапчных адзінак (прыказак) або ўвогуле ад наяўнасці / адсутнасці прататыпа. Антыпрыказкі ў вузкім сэнсе ствараюцца з мэтай парадзіравання канкрэтнай парэміялапчнай адзінкі або высмейвання формы ці зместу жанру прыказак ўвогуле. Антыпрыказкі ў шырокім сэнсе могуць быць камічнымі трансформамі любых тэкстаў, у тым ліку і непраэцэдэнтных, або ўвогуле не мець прататыпаў. Антыпрыказкамі ва ўласна лінгвістычным (вузкім) сэнсе трэба лічыць толькі тыя з іх, якія утвораны ад прыказак.

Спосабы і прыёмы дэрывацыі антыпрыказак ізаморфныя спосабам і прыёмам трансфармацыі прыказак пры іх ужыванні ў маўленні, у выніку якой утвараюцца адзінкі, не санімічныя зыходным прыказкам. Адным з найбольш прадуктыўных спосабаў дэрывацыі антыпрыказак у беларускай мове з’яўляецца мадэліраванне пэўнага прыказкавага тэксту (без малага 20,0 % ад агульнай колькасці антыпрыказак).

Спосаб мадэліравання пэўнага прыказкавага тэксту пры утварэнні антыпрыказак у сучаснай беларускай мове рэалізуецца наступным чынам.

1. Антыпрыказка утвараецца на аснове структурнай мадэлі пэўнай

(звычайна шырока вядомай) прыказкі, калі замяняюцца ўсе або амаль усе лексічныя кампаненты зыходнай адзінкі, але прыказка-прататып даволі лёгка пазнаецца носьбітамі мовы, дзякуючы нязменнасці яе сінтаксічнай формы (усяго 6,0 % адзінак ад агульнай колькасці антыпрыказак). Напр.: *Не такі страшны закон, як яго тлумачаць < Не такі (не так) чорт страшны, як яго малююць*. Або: *З чужога твору па радку – плагіятару кніга < З міру па нітцы – голаму сарочка (кашуля) і да т. г.*

Пры утварэнні антыпрыказкі шляхам мадэліравання пэўнай прыказкі можа захоўвацца як структура, так і некаторыя лексічныя кампаненты зыходнай адзінкі. Напр.: *Ад вялікіх грошай малых не шукаюць < Ад дабра дабра не шукаюць*; *У падораным канспекце на почырк не глядзяць < Дараванаму (дараванаму, дармоваму) каню у зубы не глядзяць*; *Мужчыны пазнаюцца ў грашах < Дружба (прыяцель) пазнаецца ў няшчасці*; *Не гарбатай адзінай ссыць чалавек < Не хлебам адзіным жыве чалавек*, *Вялікая галава, ды цяжка насіць < Залатыя калёсы, але цяжка везці*; *І на Машку бывае Мішка < І на старуху бывае праруха*.

Часта паводле структурнай мадэлі адной шырока вядомай прыказкі ствараецца цэлы шэраг антыпрыказак. Так, на аснове прыказкі *Скажы <мне>, хто твае сябры (твой сябра, твой друг), <і> я скажу, хто ты* былі створаны антыпрыказкі: *Скажы мне, што ты думаеш, і я скажу табе, колькі дзён засталося да тваёй зарплаты*; *Скажы мне, што ты чытаеш, і я скажу, у якой кнігарні ў цябе знаёмая прадаўшчыца*; *Скажы мне, дзе поўнач, і я скажу табе, дзе поўдзень*.

Пры утварэнні антыпрыказкі шляхам мадэліравання пэўнай прыказкі не абавязкова захоўваецца пераносны сэнс зыходнай адзінкі, што часцей за ўсё абумоўлена адлюстраваннем нейкіх новых рэалій жыцця. Напр.: *Адзін Kozel добра, а з воблай лепш < Адна галава добра, а дзве <яшчэ> лепш (лепей)* (дзе *Kozel* – вядомае чэшскае піва, якое, лічыцца, як і любое іншае піва, заўсёды смачней ужываць з салёнай рыбай, у дадзеным выпадку – з воблай).

Нярэдка новыя лексічныя кампаненты, якія замяняюць “старыя” у складзе зыходнай прыказкі, сэнсава суадносяцца на падставе сувязі тых рэалій, якія яны называюць. Напр.: *Па лбе граблі знаць < Па Сеньку (па Хомку) <і> шапка*; *Даў Бог раток, дасць і карыес < Даў Бог цяля, дасць і на цяля*.

У выніку мадэліравання структуры пэўнай прыказкі можа ўтварацца антыпрыказка, якая змештва з’яўляецца лагічным працягам зыходнай адзінкі. Напр.: *Які прыход, такія і прыхаджане < Які поп, такі і прыход*

2. Антыпрыказка ўтвараецца на аснове стандартнай парэміялагічнай мадэлі, на узор якой утвораны шэраг прыказак з аднатыпнай структурай (усяго 8,5 % ад агульнай колькасці адзінак). Найбольш распаўсюджанымі структурнымі мадэлямі прыказак, на аснове якіх у сучаснай беларускай мове рэгулярна ўтвараюцца антыпрыказкі, з’яўляюцца наступныя: “**Было б (была б, быў бы) штосьці, а штосьці знойдзецца**” (напр.: *Абы выпіўка і закусь была, а госці знойдуцца*; *Была бы задніца. А непрыемнасці знойдуцца...*; *Былі б грошы, а кляваць іх куры знойдуцца*); “**Дзе штосьці, там штосьці**” (напр.: *Дзе мёд, там і цукар*); “**І на чым-небудзь ёсць (можа быць) што-небудзь**” (напр.: *І на пляжы нудыстаў ёсць заканадаўцы мёд*; *І на дрэнным спектаклі можна убачыць добры сон*); “**Колькі ні (як ні) рабі чаго-небудзь,**

усё роуна адмоуны вынік” (напр.: *Колькі газэту да попы ні прыкладай – чытаць не навучыш; Колькі госьця ні кармі – усё роуна нап’ецца; Колькі жанчыну ні кармі – яна усё адно бікіні купіць; Як імідж ні мяняй, менталітэт усё роуна вылезе*); “**Лепш** штосьці, **чым** штосьці” (напр.: *Лепш маленькі долар, чым вялікі дзякуй; Лепш мець дзве жонкі, чым адну цешчу; Лепш напіцца і усацца, чым нажрацца і усацца!*); “**Не усё тое** штосьці, **што** мае пэўныя якасьці” (напр.: *Не усё, што зялёнае, яшчэ і лес; Ня усё тое п’ява, што жоўтае і пеніцца...*); “**Нішто так не** робіць штосьці, **як** штосьці” (напр.: *Нішто так не псуе прагнозы, як надвор’е; Нішто так не скарачае жыццё, як доўгі язык; Нішто так не упрыгожвае жыццё жанчыны, як касметыка*); “**Хочаш** чаго-небудзь – рабі штосьці” (напр.: *Хочаш ехаць – бегай!*); “**Хто** робіць штосьці, **той** робіць штосьці” (напр.: *Хто шмат балбоча, той дзі-джэем працуе*); “**Чым больш (менш)** чаго-небудзь, **тым менш (больш)** чаго-небудзь” (напр.: *Чым большая інфляцыя, тым больш “мерседэсаў” на вуліцы; Чым больш пра жыўёл клапацісься, тым яны смачнейшыя; Чым даўжэй ногі – тым карацей ночы*); “**Якое** штосьці, **такое і** штосьці” (напр.: *Які стол, такі й стул*).

3. Антыпрыказка ўтвараецца на аснове камбінацыі першага і другога відаў мадэліравання (усяго 0,5 % ад агульнай колькасці адзінак). У пэўнай прыказкі замяняюцца яе лексічныя кампаненты і атрыманае такім чынам выслоўе ўбудоваецца ў пэўную стандартную парэміялагічную мадэль, на узор якой утвораны шэраг іншых прыказак з аднатыпнай структурай. Так, пры ўтварэнні антыпрыказкі *Кожны панядзелак марыць стаць субатай ці нядзелай* выкарыстоўваюцца дзве прыказкавыя мадэлі: 1) мадэль прыказкі *Дрэжны той салдат, які не марыць стаць генералам*; 2) стандартная парэміялагічная мадэль “**Кожны** штосьці **робіць** штосьці”.

4. Антыпрыказка ўтвараецца на узор народных прыкмет (усяго 1,0 % ад агульнай колькасці адзінак). У антыпрыказках-прыкметах у камічнай форме адлюстроўваюцца заканамернасці сувязей паміж падзеямі і рэаліямі сацыяльнага або духоўнага жыцця, паказваюцца адносіны паміж людзьмі (сямейныя, сваяцкія, працоўныя і інш.). Большасць антыпрыказак-прыкмет утворана па мадэлі яўляецца “**Калі... то (значыць)...**”, напр.: *Калі трэці дзень запар ня хочацца працаваць, то – сёння серада, Калі дзядуля на сваё васьмідзсяцігоддзе задзьмуў усе свечкі на торце значыць, кватэра вызваліцца яшчэ не хутка; Калі вас просяць гаварыць прауду і толькі прауду, значыць вы знаходзіцеся на лаве падсудных*.

Антыпрыказкі-прыкметы могуць быць па сінтаксічнай структуры большымі за адзін сказ і складацца з ланцужка сказаў, звязаных паміж сабой звышфразавымі адносінамі. Напр.: *Калі ў вас пачалі расці рогі – не спяшайцеся абвінавачваць жонку! Магчыма, вы проста казёл*. Або: *Калі ў жанчыны кальцо на правай руцэ, гэта значыць, што яна замужам. Калі на левай руцэ, гэта нічога не значыць. А калі на правай і на левай, гэта значыць, што яна замужам, але гэта нічога не значыць*.

5. Антыпрыказка ўтвараецца на узор жанру прыказак увогуле (усяго 3,0 % ад агульнай колькасці адзінак). Гэта так званыя “сучасныя прыказкі”, у якіх капіруюцца лагічная структура традыцыйных прыказак. Прататыпамі такіх антыпрыказак выступаюць не нейкія канкрэтныя прыказкі, а ўсе без выключэння парэміялагічныя адзінкі. Большасць такіх антыпрыказак (каля 70 %) маюць канструкцыі дэантанічнага парадку (імператывы, фармулёўкі норм) і

зместава выступаюць як антыподы прыказак.

Прыказкі з'яўляюцца і ўспрымаюцца як "няпісаная канстытуцыя" народнага жыцця, правіл паводзін і адносін паміж людзьмі. У прыказках заўсёды асуджаецца здрада, гультайства, лягота, п'янства, балбатунства, махлярства, падхалімства і іншыя людскія заганы. Адначасова ў прыказках ухваляюцца працавітасць, гаспадарлівасць, сяброўства, павага да бацькоў, прага да вучэння і розуму і іншыя вартыя пераймання з'явы чалавечага жыцця. Уся гэта прыказкавая мудрасць адлюстроўваецца нібыта ў крывым люстэрку ў "сучасных прыказках" як разнавіднасці антыпрыказак. Усё тое, што ў народных прыказках сцвярджаецца як станоучае, добрае, правільнае, у антыпрыказках паказваецца як дрэннае, няправільнае, такое, чаго нельга прытрымлівацца. І наадварот, усё тое, што ў традыцыйных прыказках асуджаецца, у антыпрыказках ухваляецца, набывае станоучую ацэнку.

"Сучасныя прыказкі" адлюстроўваюць псеўдажыццёвыя назіранні, паступіруюць як станоучыя такія з'вы жыцця і якасці чалавека, што на самой справе з'яўляюцца адмоўнымі: "гультайства" (напр.: *Ты, работа, час ня бойся: мы цябе чапаць ня будзем*); "п'янства" (напр.: *Позна выпітая другая – марна выцятая першая; У гарэлкі ёсць адзін недахоп – гэта яе недахоп!*); "падхалімства" (напр.: *Не хапае ізвілін – круці хвастом*); "хабарніцтва" (напр.: *Не бярыце хабару ніжэй сваёй годнасці*); "глупасць" (напр.: *Дурню трэба берагчы. Калі яны знікнуць, як адрозніш разумных*) і інш. У антыпрыказках, што парадзіруюць жанр прыказак увогуле, як цэласную з'яву, выказваюцца пагардлівыя адносіны да такіх рэалій, якія спрадвеку лічыліся асноўнымі чалавечымі каштоўнасцямі: "каханне" (напр.: *Распускае ня сэкс, а ягоная адсутнасць; Ува што закахаўся, тое і цалуй!*); "прыгажосць" (напр.: *Прыгожая жанчына радуе мужчынскае вока, брыдкае – жаночае*); "гаспадарлівасць" (напр.: *Выносячы смецце з хаты, не вынось і венкі*); "любоў да працы" (напр.: *Не біся галавой аб сцяну: працу будаўнікоў трэба паважаць*); "вучэнне" (напр.: *Вядзі канспект – лепшую шпаргалку; Не спи на лекцыях – званок праспіш*) і інш.

Дэрывацыя антыпрыказак – гэта праяўленне сістэмных адносін у парэміялогіі, бо, па-першае, прататыпы антыпрыказак уваходзяць у склад адзінак парэміялагічнага мінімуму мовы (павінны быць вядомыя ўсім носьбітам мовы, паколькі на гэтым грунтуецца адэкватнае разуменне антыпрыказкавага зместу), а па-другое, тыя антыпрыказкі, якія набываюць масавы характар ужывання, пераходзяць у разрад прыказак і з'яўляюцца адным са шляхоў папаўнення парэміялагічнага фонду беларускай мовы.